

Claus Rønlevs bibliotek

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Digitaliseret efter aftale med Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. PDF-filen er kun til ikke kommercielt brug.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine mange tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

Kirke
historiske
samlinger
1996

Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604

En Oversigt

Af Jens Rasmussen

Fyns tredje evangeliske biskop

Jacob Madsen blev den 4. december 1587 udnævnt af kongen til biskop over Fyens Stift. Det var ikke efter eget ønske. I 22 år havde han opholdt sig i Ribe, først som rektor for latinskolen, senere som sognepræst. Ribe var det betydeligste kulturcentrum i provinsen, og Ribeborgerne ønskede at beholde deres præst. De appellerede til kongen, men det var forgæves.

Han forlod Ribe den 1. februar 1588, og aflagde bispeeden til Frederik II i Haderslev den 2. februar. Senere den 25. februar 1588 blev han bispeviet i Sct. Knuds kirke (Odense) af Ribebispen, magister Hans Laugesen, som han havde haft meget at gøre med i sin tid i Ribe¹.

Jacob Madsen var født den 24. juli 1538 i Vejle, som søn af borgmesteren Mads Nielsen. Han var således af velhavende borgerstand, og hans personlige formue i fast ejendom – som han skulle have kongelig tilladelse til at modtage indtægter fra – blev ikke mindre af hans giftermål. Hustruen var Karen Baggessdatter (d.1615), der arvede sin fader, rådmand Bagge Jensen, en betydelig mand i Ribe.

I ægteskabet blev 8 børn voksne. Jacob Madsens lægeinteresse deltes af familien, idet to sønner og to svigersønner blev læger – andre to sønner blev præster, den ene i Øster Skerninge på Fyn. I sit testamente til børn og svigerbørn udtrykte han sin glæde over hustruen: »Min kære Hustru Karin Baggessdatter har forestået vort Bo flittigt og ret og levet med mig som en lydig, fin, oprigtig, from og ærlig Dannekvinde«².

Jacob Madsens liv var præget af, at han altid kom i forbindelse med dygtige mennesker. Hans skolegang foregik på latinskolerne i Ribe, Odense og Viborg, altid gik han hos tidens dygtigste lærere, og fra Viborg latinskole dimitteredes han i 1555 til universitetet i København. Her kom han under studiet i forbindelse med professor Niels Hemmingsen, i hvis hus han boede i tre år. Efter at have taget sin teologiske embedseksamen studerede han i Wittenberg, og tog dér en magistergrad, så han derefter kunne kalde sig magister, eller efter tidens skik, mester.

1565 vendte han tilbage til København. Her blev han gæstfrit modtaget i huset hos salmedigteren Hans Thomissøn, sognepræst ved Vor

Frue kirke, og en af tidens store, kendt for udgivelsen af den danske salmebog i 1569. Jacob Madsen blev nu lærer ved Københavns Universitet, men snart blev universitetskarrieren afbrudt, idet han fik rektorstillingen i Ribe. Formidleren har sikkert været Hans Thomissøn, der tidligere havde været rektor i Ribe.

Det blev kun til 2 år i rektorstolen. Pesten havde bortrevet borgmestre, præster og 3000 indbyggere i Ribe købstad. Derfor blev Jacob Madsen kaldet til sognepræst ved Ribe domkirke i 1567, hvor han gjorde en stor indsats for at hjælpe de pestrømte³.

Formelt set valgtes biskoppen af købstadspræsterne og herredsprovsterne, men i dette tilfælde har kongen, Frederik II klart grebet ind og i realiteten foretaget valget. Kongen ønskede en moderat mand på grund af tidens lærestridigheder⁴.

Jacob Madsen blev Fyens Stifts tredje evangeliske superintendent (tilsynsmand), som biskopper blev kaldt i reformationsårhundredet. Der var tale om store forandringer i biskop Jacob Madsens tilværelse. Fra det overskuelige sogneembede i Ribe købstad kom Jacob Madsen i februar 1588 til et omfattende bispeembede, og fik en ganske fortravlet tilværelse. Oven i købet havde han problemer med en forfalden embedsbolig, med bispelønnen og aftalen med forgængerens enke, ligesom han ville have kongeligt fripas til visitatsrejserne i stiftet⁵.

Visitatsbogen for øen Fyn

Jacob Madsen kendte intet til Fyn. Derfor søgte han oplysninger hos stiftets provster. I en skrivelse fra provsten i Espe, dateret november 1588, hedder det: »Sender jeg Eder epter Eders Begering klart Register paa saa mange Herregorde, Øer, Bircke, mange Kirker, der er Patronatsret til, ferske Søer og Aaer, med Vandmøller og Veyermøller vdj Salling herrit. Laurits Jespersen, fra Espe«⁶.

Lignende indberetninger er antagelig kommet fra alle provsterne, for visitatsbogen refererer omhyggeligt om herregårde, øer, møller, o.s.v. for alle sogne – endda også til glæde for biskoppens indberetninger til Frederik II vedrørende ressourceplaner i tilfælde af krig. Muligvis er oplysningerne indført af skriveren hr. Søren⁷.

Desuden har Jacob Madsen haft optegnelser fra sin forgænger, biskop Niels Jespersen, for der henvises mange steder til dennes visitatsbog, som dog desværre for længe siden er forsvundet.

Ud fra visitatsoptegnelserne i årene 1588-1604 findes rigtig mange notater om altertavler, prædikestole, døbefonte, sidealtre, degnestole o.s.v., ligesom de eksisterende skitsetegninger af så godt som alle be-

No 1589 30 Junij
1589

STENSTORP.

Gregers Rasmussen. fød i Esby. var Kapelland i
 6 år. og har givet et godt skudsmål. »Klangfuld Stemme,
 prædiker godt«. I den store afsnit midt på siden gives en beskrivelse af kirken.
 Den var ret forfalden: »Meget forfallen Westerende; kand se gennem Huellingen.
 Hjørnet paa Østerende mod Norden siunkit neder«. Yderligere var biskoppen
 ikke tilfreds med inventaret: »Prædikestoel, liden oc ond... I Skarns Degen-
 stoel«. I margen er gjort tilføjelser år 1600, hvor kirken blev forsynet med tårn.
 Se Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604, 1995, forside eller s. 23.

Anno 1589
 Gregers Rasmussen
 Kapelland i Esby
 har været i Stenstrup kirke
 den 30 Junij 1589

Kirken var meget forfallen
 og den vestre ende
 var sunket neder
 og den østlige ende
 var ret forfalden

I 1600 blev kirken
 forsynet med tårn

Fig. 1 – Side fra Jacob Madsens visitatsbog (Landsarkivet for Fyn). I den ret store protokol er optegnelserne fra de respektive kirker samlet på én side. Her Stenstrup kirke, som Jacob Madsen visiterede den 30. juni 1589. Gregers Rasmussen havde da været kapelland i 6 år, og han fik et godt skudsmål: »Klangfuld Stemme, prædiker godt«. I det store afsnit midt på siden gives en beskrivelse af kirken. Den var ret forfalden: »Meget forfallen Westerende; kand se gennem Huellingen. Hjørnet paa Østerende mod Norden siunkit neder«. Yderligere var biskoppen ikke tilfreds med inventaret: »Prædikestoel, liden oc ond... I Skarns Degenstoel«. I margen er gjort tilføjelser år 1600, hvor kirken blev forsynet med tårn. Se Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604, 1995, forside eller s. 23.

søgte fynske kirker må bemærkes. De har været et tegnet notat, der kunne gøre det nemt for Jacob Madsen at huske det hele. Tegningen var nyttig, når han skulle forberede næste visitats.

Jacob Madsens visitatsbog omhandler de 13 herreder på øen Fyn. Som han noterer: »Man kan afvikle 2 eller 3 Herreder enkeltvis efter Tur. Men hvad skal man gøre ved Øerne?«. Øerne – herunder Lolland-Falster og Als, der dengang hørte til Fyens Stift – er åbenbart Jacob Madsens problem. Visitaterne af øerne, der omfatter 12 herreder, har fundet sted. Under visitatsen på Tåsinge henvises til en særlig visitatsbog for øerne, men den er gået tabt⁸.

I den nye udgave af visitatsbogen fra maj 1995 (ved fhv. landsarkivar, dr. phil. A. Riising og sognepræst J. Rasmussen) er der ikke tale om epokegørende nye fund, selvom originalmanuskriptet møjsommeligt er gennearbejdet, og de latinske dele er nyoversat. Dette sagt i forhold til sognepræst A. Crones udgave af visitatsbogen fra 1853, der gengiver originalmanuskriptets blanding af latin og renæssancedansk, og i forhold til sognepræst A.R. Idums udgave fra 1929, udgivet af Historisk Samfund og udsolgt, og som gengiver Crones udgave med oversættelse af de latinske dele. Enhver af udgaverne vidner næsten om en arkæologs arbejde – opløsning af forkortelser og data, betydning af ord, og så udgavernes fortolkede rækkefølge af Jacob Madsens notater, der ind i mellem hopper noget rundt, som et kik i originalmanuskriptet kan forvisse enhver om – eller i det mindste på den side (fra Stenstrup sogn), der pryder forsiden af den nye udgave af visitatsbogen (jf. her s. 49).

Tidens teologiske lærestridigheder

Niels Hemmingsen var såkaldt filippist, d.v.s. tilhænger af de synspunkter, der var fremsat af Martin Luthers nære arbejdsfælle Philip Melancthon. Denne havde udviklet en spiritualistisk nadveropfattelse, d.v.s. den himmelfarne Kristus alene rent åndeligt er til stede hos den troende, og denne opfattelse afsvækkede Luthers nadverforståelse, som understregede realpræsensen, d.v.s. Kristi virkelige nærværelse i nadveren. Luthers nadverforståelse er ikke mindst fremført i 1528 med klar adresse til Zwingli⁹. Den himmelske Kristus er som Gud ubikvitær, d.v.s. allestedsnærværende, og denne evne og egenskab har Kristi menneskelige natur også del i – udtrykt i Kristi legemes og blods nærværelse i nadverelementerne. Således er Kristi legeme og blod virkelig tilstede i nadverelementerne i kraft af forjættelsesordet, der ledsager de ydre tegn: brødet og vinen. Var Kristus allestedsnærværende, så blev nadveren ikke alene modtaget af de troende, der havde prøvet sig selv før altergang (jf. Calvin – manducatio spiritualis), men nadverens Gudsord og ydre tegn er selve kendetegnet for alles forening med Kristus – dog ville de ikke-troende modtage nadveren til dom.

Luthers antagelse af »de uværdiges« modtagelse af nadveren (manducatio indignorum), lige så vel som hans spekulative kristologi (med Kristi guddommelige og menneskelige natur) til støtte for realpræsens, d.v.s. at Kristus i kraft af Guds ord og ydre tegn var fuldt og helt legemligt (d.v.s. virkeligt) til stede i nadvelementerne, disse to forhold stillede Melancthon sig skeptisk over for, og havde en spiritualistisk forståelse, der nærmede sig Calvin.

Det var på dette kritiske grundlag, den filippistiske nadverteologi udviklede sig. Herhjemme blev Melancthons kritik udformet af den internationalt anerkendte danske teolog Niels Hemmingsen. I sit værk »Syn-tagma« fra 1574, der især gjorde ham berømt i reformerte lande, udtrykte han, at den værdige nadvergæst kun gennem troen bliver delagtig i Kristi herliggjorte legeme og blod, som er bundet i himlen.

Niels Hemmingsen forkaster ikke alene de uværdiges modtagelse af nadveren (manducatio indignorum), men også Luthers forståelse af, at modtagelsen af Kristi legeme og blod ikke bare er åndelig (spiritualistisk), men også legemlig (den modtagende er spisende og drikende – manducatio oralis).

Nogle år før i 1571 i værket »Demonstratio« havde Hemmingsen vendt sig mod hele Luthers lære om Kristi allestedsnærværelse (realpræsens). Niels Hemmingsen blev således repræsentant for den retning inden for filippismen, der blev kaldt kryptokalvinisme (den »skjulte« kalvinisme) – en retning, der søgte at fremme de kalvinistiske synspunkter, og som først og fremmest var præget af Melancthon, men dog i al stilhed efterhånden på vigtige punkter helt sluttede sig til Calvin og de reformerte.

I Niels Hemmingsens levetid (d.1600) kunne filippismen ikke trænges afgørende tilbage, bl.a. fordi den ortodokse lutherske teologi herhjemme endnu ikke var klart udformet.

Men den sejrede i begyndelsen af 1600-tallet, og allerede forinden var Niels Hemmingsen i 1579, antagelig under pres fra tyske fyrster, blevet fjernet fra universitetet og tildelt en retrætepost i Roskilde. På den anden side ville Frederik II ikke indføre Konkordiebogen, den ortodoks-lutherske bekendelse, som de tyske fyrster havde indført 1577. Den danske konge ville hindre de tyske stridigheder i at trænge ind i den danske kirke, så »evangeliet hindres i sit frie løb, ugudeligheden griber om sig, og Vorherre fortørnes« – sagt af kongen til professorerne ved Københavns Universitet.

Kongen ønskede at fastholde den lærereform og de kirkeskikke, som var i brug på hans faders tid, og han søgte derfor at balancere mellem de stridende parter – et særkende for dansk kirkestyre. Filippismen blev

ikke gjort fredløs i Danmark, med mindre den nærmede sig kalvinismen. Både før og lige efter kongens død 1588 blev fem bispestole (Roskilde, Ålborg, Århus, Lund og Odense) besat med filippistiske teologer. De var alle dygtige mænd, konservative, fastholdt linien fra Christian III's tid, betonedede kirken som et læresamfund, interesserede sig for visitatser, for pædagogik og humanistiske kundskaber fra den klassiske oldtid og lagde derfor vægt på byens latinskoler.

Jacob Madsen var en af disse fem nye biskopper. Han var nok filippist og kunne tale om »nadverens rette brug«, men ikke kompromisløs i sine synspunkter som sin eftermand, Hans Knudsen Vejle, der 1616 blev afskediget som kryptokalvinist og da også ganske klart havde søgt at fremme de kalvinistiske synspunkter¹⁰.

Visitatsbogen vidner ikke om nogen lærestridigheder. Det omtales, at nogle præster prædikede efter Niels Hemmingsens Evangeliepostil, og en fortegnelse over de bøger, som sognepræsten i Nr. Søby ejede, omfatter en del af Hemmingsens arbejder¹¹. Men biskoppen fremhævede ikke bestemte nadverforståelser, og ved sin tiltræden indskærpede han over for præsterne kongens krav om enighed i kirken, ligesom han forbød dem at diskutere sakramenterne¹².

Den kirkelige administration på Fyn

Med Reformationen 1536 skete der ingen væsentlige ændringer i den lokale kirkelige administration. I Kirkeordinansen (1539) blev der lagt vægt på herredsprovstens administration, som tidligere i senmiddelalderen blev varetaget af herredsofficialen¹³.

Herredsprovstens arbejdsområder kan følges gennem Reformationens Kirkeordinans. Han skulle – som biskoppens medhjælper – indsætte præster i embede, føre tilsyn med kirker og kirkegårde, med præsternes indkomster (»om de ere wel forsørgede«), deres præstegårde og embedsførelse – »Huor retskaffenlig sogne præsterne predicke Euangelium, wdlegge Børnelerdommen, wddele Sacramenterne«. Tilsynet omfattede også kontrol med kirkeværger og i begyndelsen endvidere kirkens økonomi med revision af kirkeregnskaberne¹⁴.

Derimod skete der betydelige ændringer i biskoppernes stilling. Både i kirkelig og verdslig henseende indtog bispeembedet en helt anden stilling end i katolsk tid, idet biskoppen i det væsentlige alene blev gejstlig tilsynsmand. Bispeembedet og den tilhørende ganske omfattende administration med generalofficialen i spidsen blev kraftigt reduceret og frataget de særlige gejstlige retter, og det omfattende bispegods overgik til kongen¹⁵. Som administrativ hjælp havde biskoppen kun »een schriffu-

ere, een karl at sende sit ærinde, een kiøre swend, som kand røcte fire heste«¹⁶.

I Kirkeordinansen står at læse, at »de rette bisper ... kaldes nu icke til nogen ørcheløshed, som saadanne pleye at wære, men til stoert arbeyde«, og bispeembedet forstås som et prædikenembede. Biskoppen skal »paa Latine ... tractere oc lære andre den hellige Schrifft, predicke Guds ord for folcket«. Ikke alene i stiftsbyen, men overalt i stiftet.

Dernæst følger en beskrivelse af hans tilsyn i stiftet:

1. Prædikanterne skal »alle retsindelig oc endrectelig lære Christi hellige Euangelium«. Præsterne skal føre et høvisk levned sådan som Paulus siger til Timotheus og Titus.
2. De kaldede teologiske kandidater skal overhøres flittigt, og ved ordination skikkes den kaldede til tjenesten.
3. Den præst, der ikke tager vare på sit embede, skal biskoppen påminde, advare og straffe, og hvis han ikke bedrer sig, skal biskoppen sammen med lensmanden, provsten og nogle præster afsætte ham fra embedet.
4. Biskoppen skal påtage sig alle samvittighedssager, hvor man ønsker råd af Guds ord, og om nødvendigt spørge »nogle aff de andre Superintendentter eller noger aff de forstandigeste Predickere«.
5. Vel nok den mest tidskrævende og omfattende opgave for biskoppen var, at han én gang om året skulle besøge kirkerne i stiftet, for at »offuerhøre dennom som mand waantroer wdi sin lerdom og styrcke de retskaffene, oc aff Guds ord rette huad der kand wære folck emellom om nogen wrang lerdom«. Endvidere skal han undersøge, hvorledes præsterne, skolerne og hospitalerne »holdes«, og opfordre menighederne til lydighed mod konge og øvrighed. Visitatsen skulle ske sammen med lensmanden, hvilket dog ikke synes at være blevet praktiseret på Jacob Madsens tid¹⁷.

Kirkebygningerne

Tilsyn med økonomi, kirkebygninger m.v. omtales ikke i Kirkeordinansen, som hørende til biskoppens opgave. Det skete først senere i 1600-tallet, at kirken selv fik noget af dette ansvar.

Lensmændene i Fyens Stift var øvrighedens repræsentanter i kirkens ydre forhold. Det blev præciseret med en forordning fra 1582, hvor stiftslensmandens gejstlige jurisdiktion blev fordelt mellem lensmændene i det enkelte stift. Det var herefter lensmandens opgave inden for sit område at tage vare på kirkens økonomi og dens bygninger samt revidere kirkeregnskaberne.

Når Jacob Madsen alligevel – sikkert i god forståelse med lensmændene – fører et omfattende tilsyn med kirkebygninger og inventar, er grunden den, at det mange steder kneb for kirkeværgerne at klare vedligeholdelsen.

Muligvis har kirkernes tilstand været så dårlig omkring hans tiltræden i 1588, at han har påtaget sig dette tilsyn af kirkebygninger og inventar, for derved at kunne medvirke til en forbedring af tilstanden. Men Jacob Madsen kendte sine beføjelser, og henvendte sig til de to kirkeværger, der var valgt af sognet, oftest adelsmanden. Han kunne alene konstatere misligholdelse og henstille til forbedringer. Hjalp det ikke, kunne han gå til lensmanden¹⁸.

I visitatsbogen kan man følge biskoppens besværligheder. Mange kirkebygninger var forfaldne, f.eks. Årslev og Stenstrup, og Søllested og Bregninge kirker var endda grønne af mug indvendig og udvendig. Både Nørre Lyndelse og Sørslev kirker var skønne og i god stand. Den forfaldne Stenstrup kirke blev 1590 hoveddistandsat af herskabet på Løjtved. Der nævnes adskillige eksempler på herskaber, som tog sig pænt af kirkerne¹⁹.

Nogle år senere i 1631 foretog Fyns biskop Hans Mikkelsen (d.1651) og de to fynske lensmænd en undersøgelse af kirkernes tilstand på Fyn efter kongelig befaling, og fandt den overalt meget dårlig. Det var især galt i 28 pastorater, der alene havde et indtægtsgrundlag på gennemsnitlig 26 tiendeydere. Der var tale om en ond cirkel, idet rige kirker måtte låne penge til de fattige, og det gav ingen renteindtægter, og hvad værre var, så kunne lånene ofte ikke tilbagebetales. Således blev stiftets kirker fattigere og fattigere. Selvom det var kirkeværgerne, som blev kritiseret, var det også galt med lensmændenes kontrol. Den overordnede regnskabskontrol foretaget af lensmanden svigtede, for den var blot en talrevision, og ikke et tilsyn med kirkerne²⁰.

På denne baggrund må det siges, at Jacob Madsens ihærdighed nogle år tidligere, som det kan aflæses i visitatsbogen, ikke bar frugter. Undersøgelsen fra 1631 konkluderede, at det var nødvendigt, at kirkens egne folk, herredsprovster og biskopper, selv tog del i tilsynet med kirkens økonomi. Som der står: »Kirkernes regnskaber skulle høres på en vis belejlig tid årlig om muligt, af dem selv som det vedkommer«. Dette tilsyn, hvor kirkeværgerne deltog, har først og fremmest været herredsprovsternes ansvar, omend det tilsyneladende ikke blev taget alvorligt nok. Biskop Hans Mikkelsen og de to fynske lensmænd bemærkede således, at de fandt det »rådeligt, at provsterne skulle og erfare kirkernes bygfældighed i deres årlige visitats efter Ordinansen og derom tilkendegive«²¹.

Ifølge Kirkeordinansen skulle herredsprovsterne årligt foretage visitats. Denne visitatspligt blev indskærpet over for herredsprovsterne på biskop Jacob Madsens tid med udtalelse fra stiftets landemode i 1590: »En gang om året visitere kirkerne med tilsyn«²².

Kirkeinventar

Jacob Madsens visitatstilsyn drejede sig ikke alene om kirkebygningernes forsvarlige tilstand, men også om kirkernes inventar, der heller ikke var i ordentlig stand. I visitatsbogen gav Jacob Madsen detaljerede beskrivelser. Han var særlig på vagt over for katolske levn, såsom krucifiks, monstranser, røgelseskar og sidealtre. De skulle fjernes²³.

Mange altertavler får betegnelsen »skarns Altertavler«, enten fordi de indeholdt upassende helgenfigurer (»Jodutter« – et ord af uvis betydning), og skulle bort, eller også fordi de var i dårlig stand. Jacob Madsen var dog ingenlunde fanatisk. Der nævnes godt 30 tavler med billeder af jomfru Maria, og kun noget under halvdelen gav anledning til overvejende negative kommentarer fra biskoppen, som også tog det med stor sindsro, at altertavler m.m. stadig var der ved næste visitats²⁴. Altertavlen i Ore kirke blev omtalt på følgende måde: »En Skarns Taffle met Jomfru Marie selffridie« d.v.s. Maria sammen med Jesusbarnet og Marias moder Anna. Altertavlen i Ollerup kirke var en »Skarnstavle med nogle Apostle og en stor Compan [starut!] på« – sandsynligvis en helgen. Nogle steder fik kirkerne nye altertavler, således noteres der 1604 i Tanderup en ny tavle med katekismens ord, d.v.s. de ti bud, fadervor og trosbekendelsen²⁵.

Endvidere bemærkes mange nye prædikestole efter reformationen²⁶. Lektorieprædikestole anbragt på et pulpitur tværs over kordøren var ofte brugt som f.eks. i Gestelev kirke²⁷.

Ved Jacob Madsens tiltræden i 1588 stod de fleste døbefonte stadig nederst i kirken eller i tårnet. Men Jacob Madsen var ihærdig med at få dem flyttet til koret nær alteret »på grund af Handlingens Hellighed« (landemodeudtalelse 159?)²⁸.

Nogle steder blev fonten flyttet, om ikke andet så for at få plads til flere kirkebænke til ungdommen bagest i kirkerummet, eftersom de faste kirkebænke var reserveret, som regel således at hver landsby, herunder hver gård, havde sin egen. Stridigheder om rettighederne til kirkebænkene satte sit præg på det fynske kirkeliv²⁹.

I Vor Frue og Sct. Nicolai kirker i Svendborg blev stolene af biskoppen kaldt »Onde«, fordi de var forbeholdt de få, f.eks. adelsfolk, som kunne købe sig til fast siddeplads i kirken³⁰.

Bøger

Af en bogfortegnelse for Baag og Sunds herreder fra 1576 ses, at kirkerne i disse herredsprovstier på nær tre steder havde de forordnede bøger. Men blot 20 år senere vidner Jacob Madsens visitatsbog om et forfald. Af de 43 kirker, hvis bogbestand biskoppen omtaler, havde kun 19 alle bøgerne (Hans Thomissøns salmebog, Niels Jespersens gradual, Chr. IIIs bibel, Kirkeordinansen, Luthers lille katekismus og Peder Palladius' alterbog), og én kirke manglede dem alle³¹. Sandsynligvis har man rettet sig efter påbudet (forordning af 5. november 1569), men har glemt at sikre bøgerne med lænke, som det blev foreskrevet. Et sted var Bibelen stjålet³². To gange indskærpede Jacob Madsen stiftets gejstlige at huske jernlænkerne (landemodeudtalelse fra 1589 og u.å.)³³.

Visitatsbogen rummer også nøjagtige oplysninger, om kirken nu var helt eller blot delvis tækket med bly³⁴, eller hvor mange klokker, der var på tårnet eller på kirketaget³⁵. Han har formentlig videregivet disse oplysninger til konge og cancelli med henblik på ressourcerne i krigstider.

Rejseruterne på Fyn

I sin visitatsbog opgiver Jacob Madsen oftest datoer – og nogle gange klokkeslet – for sine kirkebesøg. Endvidere kan han datere ud fra heligdage. Derved kan rejserne beskrives. Man skal være opmærksom på, at på Jacob Madsens tid brugte man endnu den julianske kalender, som også ligger til grund for kortlægningen af hans rejseruter. Først den 1. marts 1700 blev den gregorianske kalender indført i Danmark³⁶.

Især de første år efter sin tiltræden i 1588 var Jacob Madsens rejseaktivitet særdeles stor. I det vidtstrakte stift, der også omfattede Lolland-Falster og Als, kunne han dog ikke leve op til Kirkeordinansens intentioner med et årligt besøg i hver kirke. I visitatsbogens samlede fortegnelse over de sogne, der hører til stiftet, er Femern også med, men den særlige visitatsbog for øerne er gået tabt, og i den bevarede er der ingen notater, der tyder på, at Jacob Madsen har været på øen³⁷.

Hans foretrukne rejsemåneder på Fyn ligger for det meste i foråret og nogle år ligeledes sommer og sensommer. Muligvis har han om efteråret især rejst på Lolland-Falster og på de sydfynske øer, selvom vi kun har kendskab til hans rejseruter på øen Fyn. I 1595 den 31. oktober noterer Jacob Madsen ved visitatsen i Ringe: »Jeg var paa Tilbagevejen fra Visitats paa Øerne, hvoraf jeg var optaget i 9 uger«.

I det mindste i sin planlægning har han ønsket at kunne foretage fem visitatsrejser om året af forskellig varighed – før påske, mellem påske og pinse, efter pinse med pause midt på sommeren, ved sensommer, og

endelig i efteråret med afslutning lige i starten af november omkring allehelgensdag – »saaledes kan man hvile i den strenge Vintertid«, noterer Jacob Madsen og tilføjer: »Men hvad skal man gøre ved Øerne?«. Den allerførste visitats var i Vigerslev den 4. april 1588, den samme dag Jacob Madsen tiltrådte sit embede. Her måtte kapellanen i biskoppens nærværelse skrifte offentligt, fordi hustruen var gravid før brylluppet. Herefter var han i april-maj på visitats i fynske købstæder, ofte med besøg i nærliggende kirker og sogne. Men den første egentlige visitatsrejse gik til øerne. Den 22. april skrev han til provsten i Nykøbing F. om sin planlagte ankomst. I august 1588 omtaler han, at visitatsen på øerne er afsluttet. Det kunne være besværligt nok med den megen sejlads til øerne. En planlagt tur til Lolland måtte udsættes på grund af voldsom storm, og i 1601 kom biskoppen fra Ærø i stormvejr, hvor han blev så dårlig, at han måtte ligge til sengs i flere dage³⁸.

I løbet af de første par år (1588-90) nåede Jacob Madsen at visitere øerne samt næsten alle fynske kirker³⁹. I årene 1591-93 nedtrappede han sin rejseaktivitet på Fyn. I stedet blev egentlige herredskonventer langt hyppigere. Biskoppen gav således herredsprovsten besked om tidspunkt og kirke, og bad ham indkalde herredsprovstiets præster og degne til konventet⁴⁰. I de følgende år fortsatte herredskonventerne, men samtidig visiterede biskoppen i nogle af sognekirkerne i det pågældende herredsprovsti – sikkert efter behov. Rejserne blev af kortere varighed end de første år. Dog med én undtagelse. For i april måned 1594 foretog han sin hidtil længste visitatsrejse langs den fynske kyst, startende i Nyborg, dernæst til Svendborg, Fåborg og Assens med afslutning på Middelfartegenen.

Visitatserne på Fyn

Visitatsrejserne foregik med hest og vogn, men blev somme tider noget generet af, at hesten blev lam. Jacob Madsen overnattede ofte på herregårde, ellers i præstegårdene og noterede, at i Fraugde var der ingen skorstenstue, d.v.s. ingen varme i gæsteværelset. Bepist blev han selvfølgelig også. Han noterer kuriositeter på sine mange rejser som ved Gudbjerg præstegård en aften i april 1599: »Solen gik til Røste [hvile] blodige rød, Maanen fuld blodige rød gick op«⁴¹.

Gudstjenesten

Ved gudstjenesten kunne biskoppen sikre sig, at alt foregik efter reglerne, og samtidig høre, om præsten prædikede ordentligt. Den danske gudstjenesteordning i 1500-tallet var omfattende og stadig præget af

den katolske messe, selv om den også kan karakteriseres som en salme-gudstjeneste⁴².

Reformationen lagde uhyre stor vægt på, at gudstjenesten skulle være på modersmålet. På Jacob Madsens tid var Peder Palladius' alterbog stadig gældende⁴³.

Filippismen betonedede gudstjenestens og præsteembedets værdighed. Derfor var latin bevaret i introitus og alleluja, og fandtes netop i det graduale, som Jacob Madsens forgænger Niels Jespersen udgav i 1573. Efterfølgeren fulgte samme linie.

Jacob Madsen omtaler også jævnligt præsters og degnes duelighed eller uduelighed i sangen. Om degnen i Ryslinge hedder det: »Gambel, synger ikke Latin rigtig«, mens Herringes degn »Synger godt offertorium, alleluja og det danske«. Degnen skulle også lede menighedssangen, for orgler var yderst sjældne – dog havde Vor Frue kirke i Svendborg »et lidet Posetiuff«. Iøvrigt skulle salmesangen opelske fromheden, og bl.a. derfor indskærpede Jacob Madsen menigheden i Faaborg, at den skulle stå op under de liturgiske salmer: »Aleneste Gud i Himmerig«, og »Vi tro, vi alle tro på Gud« og »Nu bede vi den Helligånd«⁴⁴.

Biskoppen var også på vagt over for ændringer i liturgien. I Søby indlagde præsten en formaningsstale efter Kyrie eleison, og ændrede gudstjenestens forløb før prædikenen. Ganske vist stod formaningens centralt i kraft af tidens filippistiske forståelse, men biskoppen tolererede ingen afvigelse fra liturgien. Han var stærkt fortørnet over, at lensmand Christoffer Walkendorff til Glorup på egen hånd og imod biskoppens og regeringens breve foretog ændringer i »Cæremonier« ved Svingdinge kirke⁴⁵.

Prædikenen

Lige siden reformationen havde prædikenen indtaget en central plads i gudstjenesten, og for filippismen skulle den først og fremmest være belærende.

De prædikener som Jacob Madsen fik at høre på sine visitatser viser i høj grad hen til Niels Hemmingsens skrifter, især hans »Postilla« fra 1561. Men denne afhængighed af postiller var accepteret. Men det var ikke ligegyldigt, hvordan man brugte postillerne. Efter bispesynoden i Antvorskov i 1546 blev oplæsning af postiller forbudt, og efter 1555-synoden i København skulle præsterne ligefrem straffes for denne forseelse. Jacob Madsen synes imidlertid ikke i visitatsbogen at have omtalt eller straffet den slags overtrædelser hos præsterne⁴⁶. Biskoppen nedskrev et kort referat til den prædiken han havde hørt, ofte kun med

kort angivelse af tekst eller tema. Prædikenreferatet i Gudbjerg 1591, 1.s.ef. påske, svarer til Hemmingsens »Postilla«: »Han udlagde Evangeliet, delte det i 2 Dele: 1) Om Ordets Tjeneste og om den kirkelige Myndighed, hvilket han atter delte i 4 Afsnit: 1. Hvilken slags Fred. 2. Hvorledes Christus er udsendt af Faderen. 3. Hvorledes han aandede [paa Disciplene]. 4. Præsternes Myndighed. Ilden Del: om Thomas' Bekendelse«⁴⁷.

Det formanende og moraliserende kom ofte frem, som i referatet fra Egense 1589: »Han talte over Søndagens Epistel, 1.Peter 3. 3 Dele: 1. Dyder som man skal efterligne. 2. Laster som man skal sky og hvorfor. 3. Trøst under det kristne Kors over for Fjenderne«.

Jacob Madsens referater vidner om, at den tematiske prædiken blev foretrukket fremfor den friere tekstbehandling. Denne skematisering, som vi møder i Jacob Madsens referater, viser hen til en opløsning af teksten i hovedpunkter og underpunkter, således at tekstbehandlingen blev overskuelig og pædagogisk.

Dispositionerne kunne virke meget detaljeret, som i Agedrup 1590: »Han talte om Evangeliet [Luk.1]:

1. Hvor vidunderligt Gud Fader og Gud Søn arbejder paa, at Profeti- en om Sønnens Undfangelse kan opfyldes. 2. Om de Prøvelser, der vederfares Maria, og de Forjættelser, der blev givet hende af Engelen. 3. Hvorfor Christus blev undfanget og Frugten af det. I det første [Punkt] var der 6 Underafdelinger: (1) Engelen (Dan.9). (2) Maria [er] Jomfru. (3) Hun skal være af Davids Slægt. (3) [?] Trolovet med en Mand. (4) Hun skal bo i Nazareth, en foragtet By. (5) Maria er overvældet af smerte. (6) Hun er længe ude af sig selv. De tre første Forhold stemmer med Guds Forjættelser, de tre sidste synes at være imod Guds Forjættelser. Guds Almagt maa stilles op imod vor Afmagt. Hvorfor tales der om Marias Sørgmodighed? De børn, som fødtes i Trængselens Tid, dem blev der tillagt Navne fra den nuværende Tid og Lejlighed. Ud af Maris [Kød og] Blod skal der dannes et Menneske, ligesom Adam blev skabt i Paradiset. 2. Christus som Gud skal iklæde sig dette Stof. Konge over Jacobs Hus til evig Tid. (1) Altsaa skal han opstaa igen. (2) Altsaa skal hans lemmer leve, og ogsaa de skal opstaa igen.«

»Godt og fromt« – noterede biskoppen i sin vurdering af præstens prædiken⁴⁸.

I virkeligheden var denne »Tematisk-syntetiske prædikenmetode« udviklet af Melanchton, men overført til dansk kirkeliv med Niels Hemmingsen, og kan altså spores i Jacob Madsens prædikenreferater⁴⁹.

Følger vi Jacob Madsens visitatsrejse marts 1590 i Skam, Lunde og Skovby herredsprovstier, får man indtryk af et meget varieret tekstvalg

i præsternes visitatsprædikener. De ønskede at gøre deres bedste, også i valget af tekst, og de fulgte ikke altid alterbogens perikoper.

I Nr. Nærrå (Hvide tirsdag – 3. marts) brugte præsten Markus 16,14-20 fra Kristi Himmelfartsdag. Biskoppen visiterede Guldbjerg, Sandager, Ejlbj og Meelby sogne (Aske onsdag – 4. marts), hvor der var anvendt gammeltestamentlige tekster (salme 50 og Es.55)⁵⁰.

I Særslev hørte Jacob Madsen en prædiken over 2. Mos. 4, mens epistelteksten til 2.s.ef.påske (1.Pet.2,21-25) var anvendt samme dag (5. marts) i Søndersø. Præsten i Skamby brugte et af Paulus breve (1.Kor.13).

Variationerne var mange. I Bederslev blev der dagen efter (6. marts) brugt en af kirkeårets sidste tekster (26.s.ef. trin. – Matt.11,25-30) og i Norup var valgt en tekst uden for alterbogens perikoper (Rom. 3). En egentlig katekismeprediken kunne også forekomme, som i Otterup (7. marts), hvor der blev prædikeret over 2. Mosebogs 10 bud: »Om det første Bud: 1. Hvad Gud er og hvad det er at dyrke Gud. 2. Hvad andre Guder er og hvad det er at dyrke dem. 3. Hvorfor Gud paabyder dette, naar det er umuligt at opfylde«. Jacob Madsens prædikenreferater giver indtryk af, at katekismen var et hyppigt tema, ligesom boden i øvrigt var det – ganske i overensstemmelse med Hemmingsens skrifter⁵¹. Herefter blev Jacob Madsen ved visitatsen i Skeby kaldt til et sygeleje i Odense. Først søndag den 15. marts 1590 blev visitatsen genoptaget i Østrup og Lunde sogne med anvendelse af søndagens tekst (2.s. i fasten – Luk.15,21-28)⁵².

Mange prædikede for længe, og om præsten i Gudbjerg hedder det: »Lærd i Latin, Græsk, Hebraisk. Indholdet har han, men Stemmen og det andet, som skulde være til Stede, passer ikke dertil. Røsten gaar vd aff Næsen. Gør intet Indtryk, holder altid veret [vejret]«. Da menigheden klagede over hans lange prædikener, noterede biskoppen: »Skal Haffue et Thimeglas«. I virkeligheden var sognefolket ikke så utilfredse med præsten, blot ville de ønske, at gudstjenesten om sommeren højst tog 3 timer. Præsten i Tved må også have holdt lange gudstjenester, for han »Predicet 1 Time. Han lovede at han højst vilde prædike et Kvarter«⁵³.

Biskoppen kunne vurdere stiftets præster ganske kritisk. Det var ikke nok for ham, at prædikanten alene ville forklare teksten: »Han ville forklare Teksten omtrent Ord for Ord, men uddrog ikke nogen Lære«. Der faldt også mange bemærkninger om præstens stemme, ofte ganske morsomme – om den var klar, tenor eller bas o.s.v. Som i Balslev: »Melet fortagis, nar hand hæver Stemmen, som der var et Stycke Kød i Munden«⁵⁴.

I langt de fleste prædikenvurderinger var der både ris og ros, f.eks. i Vindinge, hvor det om præsten bemærkes, at »Han revsede hoffærdige Sæder. Lærd, prædiker godt, lemper sig efter sine Tilhørere; taler hurtigt, spytter noget under Prædikenen«⁵⁵.

Visitatsgudstjenesten blev ofte afsluttet med altergang. Antallet af altergæster var få: »2 eller højst 10«. Der var ikke fri deltagelse i gudstjenestens nadver. Ifølge Kirkeordinansen (1539) kunne man udelukkes fra alterets sakramente. Ved visitatsen i 1589 i Ubberud bebrejdede Jacob Madsen præsten, at han havde glemt »at oplæse fra Prædikestolen, hvem der skulde holde sig borte fra Herrens Bord«, mens præsten i Ryslinge tilsvarende blev rost, da han huskede det. Denne meddelelse, om hvilke forseelser der førte til udelukkelse fra alterets sakramente, skulle gives to gange om året – Palmesøndag og 4. s. i advent⁵⁶.

Sognefolket

Undertiden prædikede biskoppen selv ved visitatsen, og ofte sluttede han med en formaningstale til menigheden, som i Aunslev: »Da Prædikenen var til Ende, holdt jeg en Tale til Sognebeboerne: 1. Taksigelse, fordi de var kommet saa talrig til Stede. 2. Formaning til nidkært at høre Guds Ord, uden hvilket der ikke er nogen Frelse. 3. De skal tage deres Børn med i Kirke...4. De skal sende dem i Skole etc. 5. Spørgsmaal om Stedets præst levede og lærte vel. Dette bekræftede de i fuld Enighed. 6. Det samme med Hensyn til Degnen. 7. Jeg opmuntrede dem til paa deres Side at paaskønne dem. 8. Opfordring til Lydighed imod Øvrigheden og Bøn for den udvalgte Konge osv. og for Fred. Jeg sendte dem hjem med Velsignelse«⁵⁷.

Det forsamlede sognefolk havde ved visitatsen mulighed for at fremføre klager, og de blev netop altid spurgt, om de havde noget at sige præsten eller degnen på. De skulle faktisk give dem et skudsmål. Det benyttede de sig også af, bl.a. til at klage over for lange prædikener, og menighederne fra Søllested og Vedtofte, der var annekterede, kunne strides om, hvem der skulle have den første og hvem den anden gudstjeneste⁵⁸.

Normalt har visitatsen, som godt kunne falde på en hverdag, været varslet i god tid, så sognefolket kunne blive kaldt sammen. I Norup sogn var biskoppen imidlertid »fortørnet, der waar fo Folck i Kirken, kom en effter en anden trunten [dryssende]«. Helt galt var det i Tved i 1589, hvor præsten ikke var til stede og først kom, da biskoppen efter endt prædiken var steget til vogns. Præsten var på det tidspunkt 94 år, og det var desuden snestorm den dag. I Sørup den samme dag mødte slet ingen. Selvom biskoppen forventede præcision, så kunne det være svært, for ure var en sjældenhed. Kun få steder omtaler visitatsbogen et »Segerverk«⁵⁹.

Latinskolerne

Den filippistiske teologi havde stor interesse for det latinske skolevæsen og havde forkærlighed for oldkirkens klassiske humanisme. Enhver

købstad skulle have en latinskole, og som tidligere rektor ved Ribe skole havde Jacob Madsen forudsætninger for at bedømme de fynske skoler, som han visiterede grundigt og hyppigt. I sin visitatsbog er Jacob Madsen særdeles konsekvent, idet druk, forsømmelse, utugt o.s.v. straffes to gange, mens tredje gang betyder bortvisning fra skolen⁶⁰.

Den gejstlige jurisdiktion fremgår af et missive fra 1562, hvori det pålægges stiftslensmand og biskop at afsætte de degne og skolemestre, der ikke opfyldte kravet om at læse, skrive samt synge messen på latin⁶¹. Når talen var om verdslige sager, skulle degne, ligesom præster, indstævnes for verdslige ting, og under sagen skulle de suspenderes fra kaldet⁶².

Ved Jacob Madsens tiltræden var standarden øjensynlig ikke særlig høj. Det siges således om Nyborg skoles 2 lærere: »Unge Niels fra Kværndrup, duer ikke. Anden hører, Knud, en gambel Karl, duer icke«. I særlig grad kontrollerede biskoppen skoleregnskaberne – f.eks. skulle »Jacob Frandsen, Skolemesteren, gøre Regnskab for Skolens Indtægter og Udgifter« i Assens.

Efterhånden blev forholdene vist bedre, og elevtallet steg flere steder til mellem 60 og 100 elever, dog ikke i Bogense, Middelfart og Faaborg, der kun kunne opvise 30-40 elever. Om Middelfart skoles tilstand siges endog: »Det bliver værre og værre«. Derimod noteres 1595 om Svendborg skole: »Vaar 22 i Scholemesterens lexe; meste Parten skrev grammatisk rigtig«⁶³. På landet skulle degnen undervise børn og unge i katekismus, og biskoppen holdt også øje med denne undervisning. Undertiden var det sognefolket, der klagede over, at degnene ikke passede denne undervisning, der foregik i tilknytning til gudstjenesten.

Visitatsbogen rummer langt flere oplysninger om præster end om degne og skolemestre. Enkelte steder kan de dog være pudsige – som i Ørbæk: »Nels Degen, 70 Aar...er gammel og udtjent« – eller som i Gislev: »Degnen, Nels Knudsen, gammel; siunger genem Nesen«⁶⁴.

Alle sogne, der lå forholdsvis nær en købstad, havde kun en løbedegn, d.v.s. en latinskoleelev, der kom »løbende« på søn- og helligidage, hvis de da ikke holdt en vikar. Adskillige sogne ønskede derfor meget indtrængende at få en sædedegn, som boede i sognet. Men her måtte hensynet til skolernes økonomi vejes op mod hensynet til sognet.

Købstæderne

I næsten alle de fynske købstæder blev pesten 1603-05 en katastrofe – og det mærkedes straks på indbyggerantallet og ikke mindst på elevtallet i latinskolerne. Ved vistatsen i Nyborg skole 1604 måtte biskoppen konstatere, at »Aaret forud havde Pesten bortrevet næsten alle«⁶⁵.

Heller ikke Svendborg gik ram forbi, selvom man der sandsynligvis

havde en større renlighed end andre steder på Fyn. Jacob Madsen, som var meget lægeinteresseret, noterer i 1588, at »Rendestenerne løber met rindende Vand; kommer aff et Berg«. Ofte er rotterne blevet opfattet som de egentlige smittebærere i forbindelse med pestepidemier. De levede af affaldet i gaderne; men hvis vandet skyllede affaldet bort i Svendborgs gader, kan det have dæmpet epidemien, som både i 1602 og 1603 huserede i Svendborg⁶⁶.

Ved visitatser i købstæderne, som foregik hvert år, kom det ofte til forhandlinger mellem biskop og byens borgmestre om latinskolerne. Der var f.eks. tale om lærernes lønforhandlinger, som i Assens, hvor borgmesteren Willum Bang blev beskyldt for, at byens to gode og lærde degne ikke fik deres løn »i tilbyrlige Tiide«⁶⁷.

Velleved og drikkeri havde Jacob Madsen et godt øje til. I Faaborg prøvede han at få afskaffet en gammel skik, nemlig »den Brendvinds Dryck, der drickis nar Brude Folck vies ved Froprædiken, oc Quinder ledis i Kirken«. Barselskvinders kirkegang var en ældgammel skik. Familie og venner fulgte hende til kirke efter gæstfri beværtning i hjemmet. – akkurat som ved bryllupper. Følget mødte ikke altid ædru i kirken.

Biskoppen kom flere gange med henstillinger til borgmesteren i Faaborg. Til sidst lovede borgmesteren at se på problemet, hvis biskoppen sendte en ansøgning. Det gjorde biskoppen så. I Nyborg mødte Jacob Madsen samme uskik⁶⁸.

Det var normaltvis borgmesteren, der håndhævede byens politivedtægt. Derfor var biskoppens henvendelse om problemet med de berusede kirkegængere rettet til ham. Jacob Madsen havde selv i sin tid været med til at udarbejde en tilsvarende bestemmelse i politivedtægten for Ribe. Han vidste, hvad han talte om⁶⁹.

Præsterne

Om præsternes sociale liv er der noteret meget i Jacob Madsens visitatsbog. Han havde meget omsorg for stiftets præster. Præstegårdene kunne være temmelig forfaldne. Biskoppen overnattede i Kirkeby, hvor præstegården var »arm« og hustruen havde »det tarveligt«⁷⁰. I Viby var præsteparret oldinge og præstegården »ilde«⁷¹. I købstæderne kunne man ofte møde præster, som boede i egen bolig eller gård. Embedsboligen var i så fald udlejet. I Faaborg måtte Jacob Madsen konstatere, at kapellanens embedsbolig var »meget ilde bygget«⁷².

Flere præster var temmelig fattige⁷³. Mange havde store børneflokke, ofte gift anden gang. Nogle var fordrukne⁷⁴. En del omtales som syge eller ligefrem invalide, ligesom andre præges af al for tidlig alderssvækkelse⁷⁵.

Præsten blev siddende i sit embede til sin død, og måtte ofte – f.eks.

ved hyppig sygdom – på biskoppens henstilling tage en kapellan af hensyn til menigheden. Biskoppens opgave var i sådanne sager at sørge for nogle ordninger, der tilgodeså kapellanens løn. Det skete ved forhandling med præst og sognefolk – begge parter måtte betale⁷⁶. Præsten i Skamby, hr. Hans var 68 år i 1597 – en »hvidhaaret Olding ... en Søn, hr. Niels er hans Medhjælper«, konstaterede biskoppen. Sønnen efterfulgte sin fader i embedet i 1603. Faderen døde som 80 årig. Han havde i 1597 løjet vedrørende sin høje alder⁷⁷.

Livet i præstegården var præget af familien. Men ægteskabsbrud og hor forekom inden for præstestanden. Blev præsten tiltalt, og var der tale om en verdslig samfundsstraf, blev den næsten altid fulgt op af gejstlig påtale⁷⁸. Mens sagen stod på, var præsten suspenderet fra sit embede. Mange instanser kunne inddrages. Der kunne appelleres til kongen. Men sagerne førte oftest til afskedigelse. Dog skete det mange gange, at de afsatte præster fik forsyndelsen tilgivet ved kongelig benådning og senere opnåede et andet kald⁷⁹.

Kun få af disse sager omtales i visitatsbogen. Om præsten i Øster Hæsingø hedder det: »Her. Hans beleiet et Quindfolck i sin Enckemands Sæde, affbedet hos Regens Raadt aff Fru Heluig ock Brede Ranzou. Hand stod obenbare Schreffte«⁸⁰. Hr. Hans i Øster Hæsingø mistede ikke sit kald, og således kunne det i enkelte tilfælde ende med en formaning og offentligt skrifte – ikke mindst når den lokale adelsmand tog præsten i forsvar.

Familielivet i præstegårdene var i høj grad præget af det med nutidøjne ikke særlig tiltrækkende »konserveringsprincip«. Enken eller datteren blev »bevaret« i embedet, ved at efterfølgeren i embedet som betingelse for kaldsbrevet giftede sig med hende. Der var således tale om fornufspartier, der ikke først og fremmest var dikteret af kærlighed, men af den sociale nød⁸¹.

Man kendte endnu ikke til pensionsordninger, og derfor var de sociale vilkår for en præsteenke ikke gode. Hun var fattig, havde ikke fast ejendom, men alligevel blev hun betragtet som en standsperson. Det højeste enken fik i landsognene var nådesåret, d.v.s. embedets indtægter det første års tid efter præstens død, som der står skrevet i Kirkeordinansen (1539). Meget få forstod at klare sig alene. En enke havde dog i Assens oprettet en butik. Nu klagede borgerne i 1593 til biskoppen: »hun bruger for stor Handel«⁸².

Enkens forsørgelse var afgørende for valget af præst, og derved blev det ofte sådan, at det ikke var den dygtigste kandidat, som blev valgt til embedet. Men »enkekonservingen« fortsatte med at være et væsentligt indslag langt ind i 1700-tallet⁸³.

Om en præsteenkes ægteskab med den nye præst i sognet Middelfart skriver biskoppen i sin visitatsbog 1595: Den nye præst »Hr. Sone, drucket met Hr. Eiler. Hustruen fik af mig 1 Skrabe, hun skulle tage vare paa hendis Rock, iche paa Steffning at vdgiffue«⁸⁴.

Når Jacob Madsen var på visitats, blev han beværtet i præstegårde, og ikke sjældent taler han om præstefruen, som en god husmoder og om den fine frokost. Ofte gør han notater om præsteparrets ægteskabelige forhold. Ikke overraskende noterer han flere gange, at præsten er voldelig over for sin hustru, og i sådanne sager må biskoppen mægle. Ligeledes har han en fin fornemmelse for, når hustruen styrer. Nogle gange betegnes præstefruen ligefrem som ond og hård over for en skikkelig præst – som biskoppen kunne have medlidenhed med⁸⁵.

Konventer

Præsterne i et herred samledes jævnligt til konventer. Tilbage til reformationstiden kendtes til konventer, de såkaldte kalenter, en arv fra den katolske middelalders gejstlige broderfællesskab. Her var tale om mere selskabelige konventer, hvor vægten ikke alene var lagt an på faglige drøftelser, men også på bordets glæder⁸⁶. På konvents møder skulle provsterne bekendtgøre de landemodebeslutninger, som var sket på stiftets landemode⁸⁷. I Sjællands Stift søgte biskop Peder Palladius at fremme konvents møder. Præster og degne skulle sammen tale om embedsmæssige og personlige sager, ligesom de skulle hjælpe hinanden med at holde fast i den evangeliske lære og ceremonierne, d. v. s. kirkens ritualer. Uden at det var kongens hensigt at skabe et synodevæsen med indflydelse på kirkestyret, blev der i tiden efter reformationen afholdt både bispe-synoder, stiftssynoder (landemoder) og provstisynoder (konventer)⁸⁸.

I den fynske biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604 omtales konvents møderne. Jacob Madsen deltog i herredskonventerne. Han ligefrem indkaldte til herredskonvent, når han var på visitats eller når han sammen med præsterne skulle vælge ny provst⁸⁹. På hans tid har de gamle kalentemøder formentlig udviklet sig alene til selskabelige møder med deltagelse af præsternes hustruer, mens de egentlige herredskonvents møder, der eventuelt kunne foregå samme dag, synes at være blevet holdt særskilt – i det mindste når biskoppen deltog. Jacob Madsen omtaler begge former for møder, og deltog altid på sine visitatsrejser, omend han var kritisk over for de selskabelige kalenter⁹⁰.

I Vends Herred var man så heldige, at udgifterne ved et kalente blev dækket af et gavebrev af 1446 fra Otto Skinkel til Ivernæs (Wedelsborg). Dette gavebrev lød på indtægterne fra nogle gårde i Asperup sogn. Ved et kalente i Nørre Åby i august 1601 blev der serveret 15 ret-

ter mad for Vends herreds provstis præster. Det fik biskoppen, der var med, til at reagere: »Jeg skændte på Præsterne og deres Hustruer. De lovede, at det ikke skulle ske oftere«⁹¹.

Biskoppen fik nu udvirket, at en del af kalentegodsets indtægter skulle gå til skolemesterens løn i Middelfarts latinskole, sådan som det allerede tidligere var blevet bestemt i forgængerens, Niels Jespersens tid. Men den beslutning var blevet ignoreret af herredets præster⁹².

Et andet sted gik det dog så beskedent til, at biskoppen blev overrasket. Under Hundstrup ved Skam herredskonvent noteres i visitatsbogen, at præsterne tog hjem uden frokost⁹³.

De steder i visitatsbogen Jacob Madsen omtaler forhandlingerne på et herredskonvent, har sikkert ligget nær biskop Peder Palladius' anvisninger i hans »Formula Visitationis Provincialis« fra 1555 – dog med det forbehold, at vi kun ved, hvordan konventsmødet har foregået, når biskop Jacob Madsen var på visitats. Der har formentlig været overensstemmelse i forbindelse med det særskilte møde, hvor biskoppen ifølge Palladius' anvisninger overhørte præsterne og degnene⁹⁴.

Her kan nævnes hovedpunkterne fra denne forhandling ved herredskonventet på Jacob Madsens visitats i Faaborg 1599:

»1. Om Præstegerningen. 2. Paamindelser om theologisk Studium. 3. Om ensartede Kirkeskikke. 4. De maa ikke befatte sig med borgerlige Erhverv. 5. De skal vogte sig for lange Prædikener og følge Ordinansens Ordlyd. 6. Efter endt Prædiken skal de forklare Katekismen efter Luthers Anvisning. 7. De skal opfordre Sognebeboerne til, at de paa Helligdagene sender deres Børn til Degnene til Undervisning i Katekismens Lærdom. 8. Sædedegnene skal betale Korn til Skolen. 9. Der bør være Broderkærlighed imellem dem. 10. De skal tilskynde deres Tilhørere til flittig Bod, (1) fordi vi leve i de sidste Tider. (2) Det store Tryk i alle Forhold. (3) De høje Priser paa Levnedsmidler; det knappe Fiskeri. (4) Det ringe Udbytte af Skovene. (5) Krigsrygte osv.«

Ved denne lejlighed har Jacob Madsen holdt en tale på latin til herredskonventets præster og degne, og det er sandsynligt at flere af de ovennævnte punkter har indgået i hans tale på herredskonventet i Faaborg i 1599⁹⁵.

Det var faglige drøftelser og embedsforhold, der var det centrale. Forhandlingerne kunne også dreje sig om et provstvalg, som i Vends herred på konventet i Fjelsted 1593. Biskoppen ønskede hr. Ejler fra Asperup, men det var provstiets præster imod, og så blev hr. Sone fra Middelfart valgt som et kompromis. Men Jacob Madsen var ikke helt tilfreds med sin nye provst, dels fordi han førte sag mod borgmesteren i Middelfart, en sag som over i købet kom for lensmanden, dels var han ikke særlig pligtopfyldende som provst. Herredets præster klagede på

konventet i Indslev (1597), hvor provsten var fraværende. Man havde ikke fået landemodeakten i to år. Provsten fik en påmindelse⁹⁶.

Domstole

Ofte blev disciplinærsager taget op i konventerne. Kun få gejstlige sager findes. Med Kirkeordinansen (1539) siges det, at »om werdzlige sager om iord, agger, eng og giæld, da skal hand [præsten] tale hannom til, til herredzting og landzting«⁹⁷. Endvidere står der i Ribe-artiklerne (1542), at herredsprovsten altid skulle forsvare menigheden – præsten stod alene, hvis da ikke den lokale adelsmand (kirkepatronen) hjalp⁹⁸. Fra 1555 var det sådan, at ved anklage og proces skulle præsten suspenderes fra sit kald. Pådømmes en præst i uærlige sager såsom mord, tyveri og voldtægt, skulle han afsættes fra embedet af biskop og lensmand⁹⁹.

Et eksempel er præsten i Rønninge-Rolfsted, Lykke Jensen, der fik en tremarksbøde på herredstinget for ulovlig skovhugst i præsteskov. Sagen blev indstævnet for provsten, der ganske i overensstemmelse med landemodeudtalelse fra 1598 henviste denne såkaldte »uærlige« sag til lensmand og biskop, og de afsatte Lykke Jensen fra embedet. I visitatsbogen omtales Lykke Jensen i øvrigt som en yderst trættekær person¹⁰⁰.

Kun to alvorlige sager for forseelser ved dåb og nadver er omtalt hos Jacob Madsen. Den ene sag, der var rejst af sognefolk – herunder den lokale adelsmand – var mod præsten Jørgen Jespersen i Svindinge. Herom læses i visitatsbogen: »Aar 1591, den 10de April, Leffuerdag for 1ste S.e. Paaske, bleff Hr. Jørgen Jesperszøn i Svindinge dømt fra Kallet aff mig og Prousten, Hr. Sone Hanszen, i alle Herrits Præsters neruerelse i Øxendorp Kirke, for hand haffde forglemt at læse offuer Børnen, nar de baris i Kirken, effter Ordinansen; christnet dem for Thene- sten vdj 1 eller 2 Fadders neruerelsze oc ville iche teffue [vente] effter flere; og iche gjort thet mellem Epistelen oc Evangelium; dog døbt dem i Naffn Faders, Søns og Hellig Aands. Disligeste iche lest Formaningen til dem, som vilde anamme Sacramentet af Manualen [alterbogen]«¹⁰¹.

Det er bemærkelsesværdigt, at visitatsbogen rummer så få alvorlige forseelser. Det var ellers skik at henlægge sager til biskoppens afgørelse, når han kom på visitats¹⁰².

De sidste år

År 1600 måtte Jacob Madsen aflyse sin visitats på Lolland på grund af pesten, som især ramte kystbyerne – også på Fyn. Tiden var præget af sygdom og krigsrygter – »i denne farefulde Tid«, som Jacob Madsen udtrykte det. Pestepidemien nedsatte biskoppens rejseaktivitet betyde-

ligt. Alderen kan også have spillet en rolle. Han var 62 år, dengang en høj alder. Alligevel er han i 1604 på rejse i maj-juni og i juli-august. Han besøger købstæderne med de omliggende sognekirker, ligesom han er på flere endagsbesøg på Midtfyn¹⁰³.

Sin sidste egentlige visitatsrejse afsluttede Jacob Madsen den 13. maj med herredskonvent i Nørre Broby¹⁰⁴. Notaterne i visitatsbogen er her-efter meget få. Han holdt det sidste kalente i Sønderød den 18. jul 1604. Det sidste notat er fra et møde i Odense den 8. november 1605. Jacob Madsen døde i Odense den 24. september 1606.

Han kom 18 år tidligere til et stift og et embede, som han intet kendte til, men han formåede at hævde bispeembedets myndighed – både i overensstemmelse med tidens herskende teologiske retning, filippismen, der i høj grad hævdede læreembedets og dermed bispevisitatsens betydning, og i kraft af sin personlighed, sin menneskekundskab og sin juridiske og nidkære forvaltning af bispeembedet.

Noter

1. Øllgaard, H. Biskop Jacob Madsen i »Fynske Årbøger« 1942, s.286-88, 301. »Kirkeordinansen 1537/39«, 1989, ved Schwarz Lausten, M. s.238ff. (Herefter forkortet: ordinansen). Jf. Rørdam, H.F. Bispevalget i den danske Kirke fra Reformationen indtil Enevælden i »Ny Kirkehist. Saml.«, bd.VI, 1872f., s.82.
2. Øllgaard, H. »Fynske Årbøger 1942, s.288-93, 319-22. Vedr. biografiske oplysninger om biskop Jacob Madsen henvises til litteraturfortegnelsen i »Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604«, s.357f. (sidehenvisninger refererer alene til den nyeste udgave, 1995, ved Riising, A. og Rasmussen, J.). Endvidere til Personalthist. Tidsskr., 16 rk. 5.bd., 1977.
3. »Fynske Årbøger« 1942, s.291-93.
4. Ordinansen, s.228f. »Fynske Årbøger« 1942, s.285 ff. Visitatsbogen s.44.
5. »Danske Kirkelove« 1536-1689, 1883ff. ved Rørdam, H.F. (Herefter forkortet DKL), bd.II, s.443f, 454, 478.
6. Visitatsbogen s.229.
7. Ibid, s.201. Aarup, K. og N. Glimt fra Jacob Madsens visitatsrejser 1588-1604 i »Fynske Årbøger« 1991, s.27.
8. »Fynske Årbøger« 1991, s.30. Visitatsbogen s.29.
9. Grane L. Om nadversyn i »Confessio Augustana«, 1976, s.89ff.
10. Kornerup, B. Filippismens magtperiode (1569-1617) i »Den danske Kirkes Historie«, bd.IV, 1959, s.135-65. »Fynske Årbøger« 1942, s.290, 301-02. Jf. nadverens »rette brug« i visitatsbogen s.209f., 240f.
11. Visitatsbogen, s.57, 105, 208, 276. Jf. Nr. Søby-præstens bogfortegnelse, visitatsbogen, s.81 (alene med i udgaven fra 1995).
12. »Fynske Årbøger« 1942, s.303.
13. Dahlerup, T. Det danske Sysselprovsti i Middelalderen, 1968, s.49f., 61, 209-15, 226f., 288f., 291. Endv. Dahlerup, T. Viborg Stifts Officialer, »Kirkehist. Saml.«,

- 7.rk, bd.IV, 1960f., s.185-95. Jf. kort oversigt: Rasmussen, J. Provsti og administration i Odense Stift i middelalderen, »Fyens Stiftsbog« 1990, s.11-14.
14. Ordinansen, s.226f. Endv. Dahlerup, T. Op. cit., 1968, s.321-23. Jf. Schwarz Lausten, M. Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560, 1987, s.142f.
  15. Dahlerup, T. Op.cit., 1968, 355. Endv. Dahlerup, T. Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation – generalofficialatet i Roskilde, 1963, s.119-25, 162f., 171f., 188f., 195-99. Jf. »Fyens Stiftsbog« 1990, s.12-14, 17f.
  16. Ordinansen, s.218f.
  17. Ordinansen s.188ff., 218ff., 222f., 227. Endv. DKL., bd.I, s.198, 240, 303f. Jf. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.144f. og især s.154ff om Peder Palladius' retningslinier for visitatser, hvor der ligesom ved Jacob Madsens visitatser lægges stor vægt på de ydre forhold: kirkebygningen og kirkeinventaret.
  18. Der henvises til sagen i Sdr. Nærå – Visitatsbogen, s.69. Endv. om kirkevæger, Ordinansen s.212. DKL., bd.I, s.14. Om forordn. af 19. juni 1582, DKL. bd.II, s.335-37; jf. bd.II, s.356f., 401f., bd.III, s.294.
  19. Visitatsbogen s.70, 74, 211, 216, 238, 277, 285, 300, 309.
  20. Scheller-Nielsen, B. Fyns Stift 1588-1643, »Kirkehist. Saml.«, 1975, s.87-91. Jf. »Fyens Stiftsbog« 1990, s.8ff.
  21. Ordinansen s.212, 218ff., 226f. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.88, 91.
  22. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.91. Ordinansen s.226f. DKL., bd.III, s.296f.
  23. Visitatsbogen s.82, 143, 156, 311, 312f., 317, 318, 331.
  24. Visitatsbogen (om sidealtre), s. 153f., 205, 278, 280, 335, 339; (om altertavler) s.60f., 162, 168, 212, 280, 299, 324, 329, 345, 337(måtte ikke fjernes for herskabet). Endv. Lillie, L. Biskop Jacob Madsen og billederne. »Fynske Årbøger« 1990, s.20f., 26ff.
  25. Visitatsbogen s.212, 278, 314.
  26. Visitatsbogen s.61, 76, 84, 151, 156, 163, 177.
  27. Visitatsbogen s.252, 259, 261, 275, 280.
  28. »Kirkehist. Saml.« 1975, s. 93. Visitatsbogen s.152, 156, 157, 169, 170, 174, 177, 333, 343.
  29. Visitatsbogen s.151, 154, 197, 330, 334.
  30. Visitatsbogen s.177, 194.
  31. Visitatsbogen s.102, 150, 169, 177, 179, 181, 184, 187, 263, 336, 346; (bogliste over Bjerger og Hindsholm herred) s.150.
  32. Visitatsbogen s.284.
  33. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.94. DKL., bd.II, s.135ff.
  34. Visitatsbogen s.137, 131, 308, 330, 333, 341, 345.
  35. Visitatsbogen s.231, 238f., 245, 259, 332, 333, 335, 342, 343, 344, 345; (fortegnelse over beslaglagte klokker i 1528) s.29-32.
  36. Forinden var flere katolske europæiske lande gået over til den gregorianske kalender, som er opkaldt efter pave Gregorius XIII, der i 1582 bestemte, at man fra torsdagen den 4. oktober gik over til fredagen den 15. oktober – en forskydning på 10 dage. Ligeledes må man være opmærksom på, at før forordn. af 20 oktober 1770, der afskaffede flere faste helligdage, var der en lang række: Hellig tre kongers dag, 6. januar – kyndelmisse, 2. februar – Maria bebudelsesdag, 25. marts – 3.påskedag – 3.pinsedag – Skt. Hans dag, 24.juni – Fruedag, Maria besøgelsesdag, 2. juli – Skt. Michaels dag, 29.september – Alle helgens dag, 1. november – Mortens dag, 11. november – 3. juledag. Bauer, R.W. Calender for Aarene fra 601 til 2200, 1971, s.1ff., 8, 98ff.
  37. Ordinansen s.227. Om Femerns tilknytning til stiftet, se Lausten, M. Schwarz. Peder

- Palladius, 1987, s.377. Endv. Riising A. og Seidelin M. Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41, 1991, s.27.
38. Visitatsbogen s.29, 44. Vedr. rejserne på Lolland-Falster og på de sydfynske øer. s.181, 198ff. kgl. befaling og indberetning (8/9-1589) vedr. Als og Ærø af L. Brockenhus og Jacob Madsen, Rigsarkivet, Håndskriftssaml. V.Q. 78 og T.K.I.A: A (-1670). 98 (II).
  39. Undtagelserne er få: Rynkeby, Ullerslev, Flødstrup, Højrup, Søllinge og Skellerup. For 4 sogne: Skellerup, Søllinge, Sdr. Højrup og Ullerslev er der ingen notater om visitater, men det kan enten skyldes, at nogle blade er faldet ud, eller at visitaterne dér er blevet indført i den lille visitatsbog. Se kort over rejseruterne, Rasmussen f. Årbog 1994 for Svendborg og Omegns Museum, 1995, s.60-61.
  40. Visitatsbogen s.44.
  41. Visitatsbogen s.188, 286, 345; (skorstenstue mangler) s.82.
  42. Visitatsbogen s.15. Ordinansen s.166ff. Pedersen, A.F. Nørager, Gudstjenestens teologi, 1969, s.186-88. Endv. Sørensen, S. Kirkens liturgi, 1969, s.62-76.
  43. I de nuværende alterbøgers 1. tekstrække går perikopen, d.v.s. udvalget af læsestykker, tilbage til oldkirken og er forholdsvis fælleskirkelig. Denne perikopesamling var grundlaget i Peder Palladius' alterbog, som udkom i flere oplag frem til 1669. Dog medtog man fra 1580 kun én kollekttrække, skrevet af Veit Dietrich, som stadig er gældende.
  44. Visitatsbogen s.175, 182, 232.
  45. Visitatsbogen s.172f., 302.
  46. Visitatsbogen s.276: »Han udlagde Teksten om Nadveren efter Niels Hemmingsen«. Vedr. præsters afhængighed af postiller. Ordinansen s. 176 med no.90; jf. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.67. Om prædikenens indhold, Ordinansen, s.158-60; jf. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.64ff.
  47. Visitatsbogen s.187. Lindhardt, P.G. Til belysning af Niels Hemmingsens indflydelse på dansk prædiken omkring 1600. »Festskrift til Jens Nørregaard«, 1947, s.135.
  48. Visitatsbogen (Agedrup) s.155; (Kværndrup) s.209; (Egense) s.213. »Festskrift til Jens Nørregaard«, 1947, s.144f.
  49. »Festskrift til Jens Nørregaard«, 1947, s.131-45.
  50. Den 4. marts var i 1590 Aske onsdag, som har sit navn fra den katolske tid. Med aske tegnes et kors på panden, tegnet på bod.
  51. Visitatsbogen s.119. »Festskrift til Jens Nørregaard«, 1947, s.140-42.
  52. Visitatsbogen s.113ff., 127ff., 263ff.
  53. Visitatsbogen s.186-88, 204f.
  54. Visitatsbogen s.74, 78, 101, 156, 178f., 274, 278, 282, 323; (Marslev) s.156; (Balslev) s.335.
  55. Visitatsbogen s.107.
  56. Visitatsbogen s.56, 175. Ordinansen s.193f.
  57. Visitatsbogen s.91; (Lunde) s.123.
  58. Visitatsbogen s.300f. Endv. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.156 – også her skal menigheden udspørges om præst og degn.
  59. Visitatsbogen s.122, 204f.; se i øvrigt s.63, 194, 206f., 242, 285.
  60. Visitatsbogen s.296. Se i øvrigt s.107, 144, 233, 248.
  61. Ordinansen s.202f., 206, 227. DKL. bd.II, s.69f.
  62. Ordinansen s.226f. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.75. Visitatsbogen s.247.
  63. Visitatsbogen s.91f., 198, 293ff., 327.
  64. Visitatsbogen s.102, 183.

65. Visitatsbogen s.99, 149, 202, 328.
66. Visitatsbogen s.191f. »Fynske Årbøger« 1991, s.23f.
67. Visitatsbogen s.290; jf. s.145.
68. Visitatsbogen s.93, 233.
69. »Fynske Årbøger« 1991, s.21f.
70. Visitatsbogen s.207.
71. Visitatsbogen s.162f.
72. Visitatsbogen s.133, 143, 162f., 277.
73. Visitatsbogen s.78, 212, 329.
74. Visitatsbogen s.183, 214, 274.
75. Visitatsbogen s.101, 104, 121, 202, 243, 316f., 330.
76. Visitatsbogen s.136ff., 186-88, 191, 203, 204, 323, 335.
77. Visitatsbogen s.136ff., 191, 250, 289; (søn af præsten) s.312, 329f.
78. Ordinansen s.226f.
79. Visitatsbogen s.193, 238, 266. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.71f.
80. Visitatsbogen s.248f.
81. Rasmussen, J. Præsteekens vilkår på landet i gamle dage. »Fyens Stiftsbog« 1992, s.68f. Jf. visitatsbogen s.180.
82. Ordinansen s.215f. Visitatsbogen s.292.
83. »Fyens Stiftsbog« 1992, s.71f., 74f.
84. Visitatsbogen s.326, 344f.; jf. s.323f.
85. Visitatsbogen s.122, 160, 225, 231, 267.
86. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.131f.
87. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.125f.
88. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.132ff.
89. Ordinansen s.188. Jf. visitatsbogen s.161f., 325.
90. Begge konventsformer omtales i Danske Lov 1685 (2-16-11 og 12): Provsten skal samle herredets præster, »hvor Modet skal anstillis med Børne-Visitats, Sang og Prædiken, Gudfrygtighed og lærd Samtale....men alle Calenter, Lav og Gilde skulle aldelis være afskaffede«. Herredskonventerne blev fastholdt, mens de mere selskabelige kalenter gled ud.
91. Visitatsbogen s.347. Jf. »Kirkehist. Saml.«, 3.rk., bd.V., 1884-86, s.461-75.
92. Visitatsbogen s.333. Jf. »Ny Kirkehist. Saml.«, bd.VI, 1872-73, s.346-50.
93. Visitatsbogen s.131.
94. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.133-35.
95. Visitatsbogen s.139, 236
96. Visitatsbogen s.325, 328, 334f., 343.
97. Ordinansen s.227.
98. DKL., bd.I, s.203.
99. DKL., bd.I, s.464.
100. Visitatsbogen s.76f. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.64-66. Jf. visitatsbogen s.248f. (præsten slap med offentligt skrifte).
101. Ordinansen s.226f., 228. Visitatsbogen s.171-73. Den anden sag er mod sognepræsten i Vor Frue, Odense, hr. Niels Glad, visitatsbogen s.53f. Endv. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.66-68.
102. Visitatsbogen s.52, 54, 94, 95f., 197, 212f.; (kaldssag) s.121f.
103. Note 65. Visitatsbogen s.273.
104. Visitatsbogen s.257.

Zusammenfassung

1588 wurde Jacob Madsen einer von fünf neuen Bischöfen, obwohl seine Anschauungen phillippistisch waren, d.h. von der Lehre Philip Melanchtons beeinflusst, und er war ein Anhänger von Prof. Niels Hemmingsen, in dessen Haus er während seiner Studienzeit verkehrte. Er war aber nicht kompromisslos in seinen Anschauungen. In den Visitationsbüchern schreibt er zufriedene Bemerkungen über die »Evangelienpostille« von Niels Hemmingsen, die einige Pfarrer benutzten.

Obwohl die Finanzlage der Kirche und infolgedessen auch die Kirchenbauten und das Kircheninventar nicht zum Aufsichtsbereich des Bischofs gehörte, waren es trotzdem Sachen, mit denen Jacob Madsen sich laut des Visitationsbuches sehr beschäftigte, weil der Erhaltungszustand der Kirchen nicht besonders gut war. Wenn die nachfolgende Zeit auch zeigte, dass der Fleiss Jacob Madsens nicht besonders ergiebig war, dann sind seine vielen Notizen im Visitationsbuch von Kirchen, Turmen, Dächern und Kircheninventar – hierunter auch reichhaltigen Relikten aus der katholischen Zeit – von grossem Interesse sowohl für die Kulturgeschichte als auch für die Kirchengeschichte. In der Tat haben wir nur wenige Kirchengeschichtliche Quellen aus dieser Zeit.

Ein wesentlicher Teil der Visitation fand in Zusammenhang mit dem Visitationsgottesdienst in der einzelnen Gemeinde statt.

Kraft des phillippistischen Zeitgeistes waren die Predigt und die ermahnende Rede der Kernpunkt des Gottesdienstes. Jacob Madsen notierte oft im Visitationsbuch die Hauptpunkte der Predigt des Pfarrers. Die Visitation endete oft mit der ermahnenden Rede des Bischofs an die Laien.

Nach seinem Amtsantritt 1588 gelang es Jacob Madsen, in den Jahren bis 1590 fast alle fünischen Kirchen und Gemeinden zu visitieren. Von seinem Wohnsitz in Odense konnte er Midtfn erreichen, die längeren Reisen gingen an der Küste entlang, und er besuchte dann die Küstenstädte, wo sowohl Schulen als auch Kirchen jedes Jahr visitiert wurden. Die phillippistische Theologie hatte grosse Interesse am lateinischen Schulwesen.

In den folgenden Jahren deeskalierte der Bischof seine Reiseaktivität auf Fünen. Statt dessen wurden eigentliche Amtsbezirkskonvente viel häufiger. Oft wurden Disziplinarverfahren in den Konventen behandelt. Es ist bemerkenswert, dass das Visitationsbuch so wenige ernsthafte Verstösse vorzeigt.

Jacob Madsen verstand es, durch 18 Jahre bischöfliche Tätigkeit auf Fünen die Autorität des Bischofsamtes zu behaupten.